

कोविड—१९ महामारी आणि पर्यावरणातील बदल

प्रा. राजू बुरिले

समाजशास्त्र विभागप्रमुख

अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय,

नागपूर

burile.agc@gmail.com

गोषवारा:

२०२० हे वर्ष कोरोना महामारीचे वर्ष ठरले. २०२१ हे वर्ष सुद्धा महामारी मध्ये जाईल असे चित्र दिसत आहे. प्रत्येक जण आपला जीव वाचविण्यासाठी संघर्ष करित आहे. विकसित देश सुद्धा या महामारीने त्रस्त झाले आहेत. कोरोना निर्बंधाबरोबर जीवन जगणे क्रमप्राप्त झाले आहे. सामाजिक अंतर, मास्क आणि सॅनिटायझर या त्रिसूत्रीचा वापर करणे हे आता नित्याचे झाले आहे. अनेक नगरा—महानगरात राहणारी माणसे या गर्दीतच आपले प्राण गमावेल की काय? अशी भीती निर्माण झाली आहे. अनैसर्गिक अन्नसाखळी हेच मानवी अस्तित्वास घातक ठरू शकते. हे चीनी खाद्य संस्कृतीवरून दिसून आले. त्याचाच परिणाम म्हणून कोरोना महामारी निर्माण झाली. या महामारीवर कोणताही रामबाण उपाय नसल्यामुळे प्रतिबंधात्मक उपाय योजने हेच व्यक्तीच्या हातात आहे. अवैध वृक्षतोड, अप्राकृतिक खाद्य, प्राण्यांची हत्या, जैव—विविधता नष्ट करणे, भौतिक संस्कृतीचा हव्यास, उद्योगांचा वाढता प्रसार यामुळे पर्यावरणाची हानी झाली आहे. त्यामुळे मानव एक दिवस स्वतःचे अस्तित्व हिरावून बसेल. हे निश्चित आहे. मानवाने कितीही वैज्ञानिक प्रगती केली तरी नैसर्गिक संकटे ही संपूर्ण सजीवांचे अस्तित्व नष्ट करू शकते. हे कोरोना महामारीवरून दिसून आले.

बीजशब्द: कोरोना विषाणू, महामारी, टाळेबंदी, पर्यावरण, प्रदूषण, जागतिक पर्यावरण दिवस, पर्यावरण असंतुलन, जैव—विविधता, कायदे

प्रस्तावना :

Covid—१९ हा साथीचा रोग चीन या देशातील वुहाण या शहरातून जगभर पसरला. सुरुवातीला चीन, अमेरिका, इटली, फ्रान्स आणि इंग्लंड इ. देशामध्ये कोरोना विषाणूचा प्रसार झाला. हळूहळू भारतातही या विषाणूने पाय पसरण्यास सुरुवात केली. भारतात सर्वप्रथम केरळ राज्यात कोरोनाचा पहिला रुग्ण दिनांक ३० जानेवारी २०२० रोजी आढळून आला. तर १० मार्च २०२० रोजी महाराष्ट्रात पुण्यामध्ये कोरोना रुग्ण आढळला. अशाप्रकारे हळूहळू हा विषाणू भारतभर पसरला. बघता बघता भारतासह अनेक देशांत या रोगाने आपले हातपाय पसरले.

कोरोना या विषाणू संसर्गामुळे भारतासह जगातील प्रत्येक देशातील जनजीवन विस्कळीत झाले. कोरोना विषाणूचा प्रसार रोखण्यासाठी अनेक देशाने टाळेबंदीचा पर्याय स्वीकारला. भारतानेही दिनांक २२ मार्च २०२० रोजी 'जनता कर्फ्यू' चे पालन केले. या 'जनता कर्फ्यू'ला अभूतपूर्व प्रतिसाद मिळाला. कोरोना संकटाची लढणाऱ्या रुग्ण तथा कोरोना योद्धे जसे. पोलीस, आरोग्य कर्मचारी, डॉक्टर्स, नर्सस, सफाई

कामगार, सरकारी कर्मचारी इ. यांचा आत्मविश्वास द्विगुणित होण्यासाठी 'टाळी' आणि 'थाळी' वाजवून त्यांना मानवंदना देण्यात आली. त्यानंतर दिनांक २५ मार्च २०२० ते १४ एप्रिल २०२० पर्यंत एकूण २१ दिवसांची पहिली टाळेबंदी (लॉकडाउन) घोषित करण्यात आली. हळूहळू टाळेबंदीची मर्यादा ३० जून २०२० पर्यंत वाढविण्यात आली. त्यानंतरही २०२० हे संपूर्ण वर्ष लॉकडाउन सदृश्य निर्बंधातच गेले.

तथ्य संकलन व संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंध हा दुय्यम स्रोतांवर आधारित असून प्रकाशित पुस्तके, मासिके, वृत्तपत्रे व संकेतस्थळांचा आधार घेण्यात आला आहे.

संशोधनाचे उद्देश :

१. कोरोना महामारीचा शोध घेणे.
२. टाळेबंदीचा विविध क्षेत्रावर होणारा प्रभाव अभ्यासने.
३. टाळेबंदी काळात पर्यावरणावर झालेला परिणाम किंवा बदल लक्षात घेणे.
४. पर्यावरण संतुलनासाठी उपाययोजना सुचविणे.
५. निष्कर्ष

कोविड-१९ या कोरोना विषाणूचा दैनंदिन जीवनावर परिणाम झाला असल्यामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थाच कोलमडली आहे. या साथीच्या रोगाचा फैलाव लाखो लोकांना झाला आहे. कोरोना हे एका विषाणू समूहाचे नाव आहे. हे विषाणू भारताला पूर्वीपासूनच माहित आहे. सन २००३ मध्ये आढळलेला सार्स हा आजार किंवा सन २०१२ मध्ये आढळलेला मर्स हा आजार हे सुद्धा कोरोना विषाणूमुळे होणारे आजार आहेत. परंतु डिसेंबर २०१९ मध्ये चीनच्या वुहाण शहरातून या महामारीचा उद्रेक झाला. आणि तो संपूर्ण जगभर पसरला. हा विषाणू पूर्वीच्या विषाणूपेक्षा वेगळा असल्याने त्याला नॉवेल कोरोना (नवीन कोरोना) म्हणजेच 'कोविड.१९' असे नाव जागतिक आरोग्य संघटनेने दिले आहे. या विषाणूचा प्रसार प्राण्यांकडून मानवाला होत आहे. वाढते शहरीकरण, औद्योगिकरण, बदलती जीवन शैली यामुळे विविध रोगांचा प्रसार होत आहे. कोरोना आजार हा प्रामुख्याने वसन संबंधित रोग आहे. या रोगाचा प्रादुर्भाव झाल्यास एन्फ्लुएंझा आजारसारखी लक्षणे दिसतात. जसे, सर्दी, खोकला, ताप, घसामध्ये खवखव होणे, वास घेण्यास त्रास होणे, न्यूमोनिया सदृश्य लक्षणे दिसतात. अशा आजारांमुळे अनेक लोक मरण पावले आहेत.

टाळेबंदीचा पर्यावरणासह विविध क्षेत्रावर झालेला परिणाम :

१. सामाजिक प्रभाव:

टाळेबंदीमुळे व्यक्तीला आवश्यक कामाव्यतिरिक्त घराबाहेर पडण्यास बंदी असल्यामुळे घरगुती कलह वाढीस लागले. कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव होऊ नये यासाठी विविध उपाययोजना करण्यात आल्या होत्या. कोरोनाविषयक भीती निर्माण झाल्यामुळे आणि कामे बंद झाल्यामुळे आर्थिक टंचाई भासू लागली. त्यामुळे घरामध्ये तणावाचे वातावरण निर्माण झाले. कौटुंबिक कलह, अत्याचारासारख्या घटना घडू लागल्या. गरिबी, आर्थिक विवंचना, कर्जबाजारीपणा यामुळे नैराश्यता निर्माण होऊन आत्महत्येचे प्रमाण वाढू लागले.

२. शैक्षणिक प्रभाव:

टाळेबंदीमुळे सर्व शाळा, महाविद्यालये बंद ठेवण्यात आली. सर्व परीक्षा स्थगित करण्यात आल्या. घरून काम करणे म्हणजे Work From Home सुरु झाले. त्यामुळे आभासी (Online) शिक्षण, प्रशिक्षण, कार्यशाळा, चर्चासत्रे इ. कार्यक्रमाचे आयोजन आभासी पद्धतीने होऊ लागले. विविध दूरसंचार साधनांच्या माध्यमाने विद्यालयांचे वर्ग सुरु झाले. शिक्षण व्यवस्थेत तांत्रिक ज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणात होऊ लागला. इंटरनेट, लॅपटॉप, संगणक आणि मोबाईलचा अधिक वापर होऊ लागला. अशा प्रकारचे शिक्षणातील तंत्रज्ञान विद्यार्थ्यांसह शिक्षकांना देखील शिकणे भाग पडले. त्यासाठी गुगल मीट, झूम, वेबेक्स, मूडल, मायक्रोसॉफ्ट टीम अशा प्लॅटफॉर्मचा वापर होऊ लागला. या आभासी शिक्षण पद्धतीत काही चांगले तर काही वाईट परिणाम दिसून आले. असे असले तरी ती काळाची गरज ठरू लागली.

३. सांस्कृतिक-धार्मिक प्रभाव:

Covid-19 या महामारीचा प्रभाव धार्मिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रामध्ये सुद्धा पडला. कोरोना विषाणूचा प्रसार थांबविण्यासाठी गर्दी टाळणे, व्यक्तिगत किंवा सामाजिक अंतर ठेवणे, मास्क वापरणे आणि वारंवार हात स्वच्छ करणे इ. उपाय करणे आवश्यक झाले. त्यामुळे गर्दीचे ठिकाणे बंद करण्यात आली. उदा. बाजार, जलतरण तलाव, मैदाने, सर्व धर्मीय देवालये, रेल्वे स्टेशन, बसस्थानक, शाळा, महाविद्यालये इ. अशी महामारी जी प्रत्यक्षात ईश्वर सुद्धा थांबवू शकली नाही. त्यामुळे लोकांचा धार्मिक विश्वास सुद्धा कमकुवत होऊ लागला. डॉक्टर हेच खरे ईश्वर होय. अशी भावना लोकांच्या मनात निर्माण झाली. मानवाने परिस्थितीनुरूप अध्यात्म भावना बाजूला ठेवून आरोग्य विज्ञानाला अधिक महत्त्व दिले. अनेक संशोधने करून देश-विदेशात कोरोना रोगावरील प्रतिबंधक लसी तयार करण्यात आल्या. Covaxin आणि Covishield या भारतीय बनावटीच्या कोरोना प्रतिबंधक लसी तयार करण्यात आल्या. सर्व सण-उत्सव एकत्र येऊन साजरे करण्यावर बंदी आली. सर्वजण घरीच पूजा-पाठ करू लागले. धार्मिक आचरण आणि पुजा-पाठ यावर आधारित दुकाने बंद झाली. त्यामुळे त्या व्यवसायावर पोट असणाऱ्या व्यक्तींवर बेरोजगारीची कुन्हाड कोसळली.

समाजातील अनेक सामाजिक, धार्मिक आणि विवाहविषयक रिती-रिवाज बदलले. जास्तीत जास्त पन्नास व्यक्तींमध्ये विवाह सोहळा संपन्न होऊ लागला. कुठलाही लवाजमा व अनावश्यक खर्च न करता साधेपणाने लग्न समारंभ पार पडू लागले. अनेक धार्मिक विधीला फाटा देण्यात आला. कोणत्याही कार्यक्रमात बँडबाजा सुद्धा वाजू शकला नाही. घोड्यावर वरात नाही. अनेक दुकाने बंद असल्याने भेटवस्तूचा दिखावा नाही. अशाच प्रकारची अनेक कार्यक्रमे साधेपणाने पार पडली. बारसे, मुंज, विवाह, अंतिम संस्कार, तेरवी इ. कार्यक्रमात कुठलाही बडेजाव न करता अगदी साधेपणाने पार पाडण्यात आलीत. त्यामुळे अनेक कुटुंबाची आर्थिक बचत सुद्धा झाली. सर्व कार्यक्रमात साधेपणाला महत्त्व प्राप्त झाले. कुणीही नातेवाईक व इतर जण रुसले, फुगले नाहीत. किंबहुना कार्यक्रमाला बोलावल्यावरही अनेक नातेवाईक कार्यक्रमाला गेले सुद्धा नाहीत. एवढी कोरोनाची दहशत समाजात पसरली आहे.

४. आर्थिक प्रभाव:

कोरोनामुळे टाळेबंदी लावणे सरकारला भाग पडले. त्यामुळे सर्व छोटे-मोठे उद्योग बंद ठेवण्यात आले. फक्त शेतकरी वर्ग मात्र कार्यरत होता. शेतकरी वर्ग हा शेतात काम करीत असल्याने व निसर्गाच्या

सानिध्यात राहत असल्याने त्यांच्यावर टाळेबंदीचा फारसा प्रभाव जाणवला नाही. मात्र शेतीतील उत्पादने बाजारपेठेपर्यंत पोहोचू शकली नसल्यामुळे शेतकऱ्यांचे प्रचंड आर्थिक नुकसान झाले. टाळेबंदी काळात कामगार वर्ग हा कर्जबाजारी होऊ लागला. त्यांना घर चालविणे कठीण होऊन गेले होते. त्यामुळे छुप्या पद्धतीने त्यांनी कामे करण्यास सुरुवात केली. अनेक छोट्या व्यावसायिकांनी निर्बंध काळात व्यवसाय सुरू ठेवण्याचा प्रयत्न केले. त्यामुळे त्यांना आर्थिक दंडही भरावा लागला होता. परंतु पोटाची गरज भागविणे तेवढेच महत्वाचे असल्याने निर्बंध बाजूला ठेवून थोडेफार पैसे कसे मिळतील यासाठी छोटे व्यावसायिक व कामगारांनी प्रयत्न केले. अशा टाळेबंदीचा फटका गरिबांपासून श्रीमंतानाही बसला आहे. एवढेच नव्हे तर सरकारची तिजोरी सुद्धा खाली होऊ लागली. विकास दरही खाली येऊ लागला. 'जान है तो जहान है।' या उक्तीप्रमाणे जीवन वाचविणे महत्वाचे असल्याने बाकीच्या सर्व कार्यास दुय्यम स्थान दिले गेले. निसर्गाने सुद्धा हे जाणवून दिले की, जीवन जगण्यासाठी फारच मोजक्या गरजांची आवश्यकता आहे. महामारीच्या काळात कोरोना रोगामुळे अनेकांचे जीव गेले. ज्या श्रीमंत व्यक्तींना कोरोनाची लागण झाली. त्यांच्या शेवटच्या क्षणी त्यांची श्रीमंती आणि पैसा सुद्धा कामात आला नाही. हे विशेष.

५. पर्यावरणावरील प्रभाव:

टाळेबंदीचा काळ आठवला की, डोळ्यासमोर येते ती सार्वजनिक ठिकाणावरील नीरव शांतता, माणसांची विरळ ये—जा, गाड्यांचा आवाज नाही, उद्योगांचा खडखडाट नाही. जिकडे तिकडे शांतता. फक्त कानावर येत होता. तो फक्त पक्षांचा किलबिलाट. अनेक नगरे—महानगरे प्रदूषण मुक्त होऊ लागली. काळ्या धुक्याचे आवरण कमी होऊ लागले. आवाजाची तीव्रता कमी झाली. कोलाहल कमी झाला. त्यामुळे विविध पक्षांचे आवाज कानी पडू लागले. अनेक पशु—पक्षी स्वच्छंदपणे बागडू लागले. मानवाचा हस्तक्षेप कमी झाल्याने ते सगळे घडू लागले होते. नद्यांचे गढूळ पाणी नितळ दिसायला लागले. कार्बन वायूचे उत्सर्जन कमी झाले. त्यामुळे शुद्ध हवेचे प्रमाण वाढले होते. असे पर्यावरणपूरक चित्र पृथ्वी तलावर दिसू लागले.

२०२० हे वर्ष कोरोना महामारीचे वर्ष ठरले. २०२१ हे वर्ष सुद्धा महामारी मध्ये जाईल असे चित्र दिसत आहे. प्रत्येक जण आपला जीव वाचविण्यासाठी संघर्ष करित आहे. विकसित देश सुद्धा या महामारीने त्रस्त झाले आहेत. कोरोना निर्बंधाबरोबर जीवन जगणे क्रमप्राप्त झाले आहे. सामाजिक अंतर, मास्क आणि सॅनिटायझर या त्रिसूत्रीचा वापर करणे आवश्यक झाले आहे. अनेक नगरा—महानगरात राहणारी माणसे या गर्दीतच आपले प्राण गमावेल की काय? अशी भीती निर्माण झाली आहे. ग्रामीण आणि आदिवासी क्षेत्रातील सरळ जीवन हेच या महामारी पासून वाचवू शकेल असे अनेक लोकांना वाटू लागले. त्यामुळेच टाळेबंदीच्या काळात शहरातील माणसे खेड्याकडे जाऊ लागली. काही कुटुंबांनी शेतात राहणे अधिक सुरक्षित समजले. खेड्यातील कष्टाळू जीवन, शुद्ध ऑक्सिजनयुक्त हवा, नैसर्गिक राहणीमान आणि सकस खाद्य यामुळे रोग प्रतिकार शक्ती अधिक निर्माण होते. हे लक्षात येण्यास फारसा उशीर लागला नाही.

टाळेबंदीमुळे मात्र निसर्गाच्या घटनेवर बरेच अनुकूल परिणाम झालेत. अनेक नगरे, महानगरातील हवा प्रदूषणाचा स्तर खाली आला. पशु—पक्षांचे सहज व्यवहार दृष्टीस पडले. अनेक जलचर प्राणी नदी व

समुद्र किनारी क्रिडा करू लागले. गंगा नदीचे पात्र स्वच्छ दिसू लागले. ५ जून हा 'जागतिक पर्यावरण दिवस' हा एक दिवस न राहता ते २०२० हे वर्षच आपण 'पर्यावरण वर्ष' म्हणून साजरे केले असे वाटते. किंबहुना ते अनाहतपणे साजरे केले गेल्याचे दिसते. याचे सर्व श्रेय कोरोना विषाणूला द्यावे लागेल.

समाजामध्ये पर्यावरणाविषयी जनजागृती निर्माण व्हावी यासाठी सन १९७२ मध्ये स्टॉकहोम मधील संयुक्त राष्ट्र महासभेत दिनांक ५ ते १६ जून या दरम्यान जागतिक पर्यावरण संमेलन आयोजित करण्यात आले होते. पहिला जागतिक पर्यावरण दिवस हा ५ जून १९७४ ला जगभर साजरा करण्यात आला होता. पृथ्वीवरील वाढते प्रदूषण आणि जागतिक तापमान वाढ हे मुख्य विषय होते. दरवर्षी एक नवीन संकल्पना घेऊन पर्यावरण दिवस साजरा केला जात असतो. पृथ्वीचा पर्यावरण स्तर हा मूळ स्वरूपामध्ये आणण्यासाठी प्रयत्न करणे. यासाठी सर्व देशांनी सखोल प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. वर्ष २०२० ची 'जैव-विविधता' ही जागतिक पर्यावरणाची संकल्पना होती. या संकल्पनेतून हा संदेश देण्याचा उद्देश होता की, जैव-विविधता व तिचे संरक्षण करणे आणि नैसर्गिक संतुलन ठेवणे हे मानवी अस्तित्वासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. कोरोना महामारी आणि टाळेबंदीमुळे जगाला मर्यादित काळासाठी का होईना ते शक्य झाले. अनेक देशांनी व तेथील मानवांनी स्वतःच्या स्वार्थासाठी पर्यावरणाची हानी केली आहे. मानवाने स्वतःच्या सुख, चैन व आनंदासाठी निसर्गाला जणू ओरबाडून टाकले आहे. त्याचाच एक परिणाम म्हणून कोरोना महामारीची उत्पत्ती झाली. कोरोना विषाणू हा चीनी खाद्य (वटवाघुळ) यापासून मानवामध्ये प्रसारित झाला. अशा बातम्या प्रसारित झाल्या आहेत. कोरोना विषाणू हा चीनी प्रयोगशाळेत तयार करण्यात आला आणि तेथूनच त्याचा प्रसार झाला. अशीही बातमी सर्वत्र पसरली आहे. मात्र अशा बातम्यांना कोणताही ठोस पुरावा, जो जगमान्य आहे. असे आढळून येत नाही. तरीसुद्धा चीनी खाद्यापासून प्रसारित झाला असेल तर अशा प्रकारची अनैसर्गिक अन्नसाखळी हेच मानवी अस्तित्वास घातक ठरू शकते. हे या कोरोना विषाणूने सिद्ध केले आहे. ऑक्सिजनची झालेले कमी हे कोरोनाच्या दुसऱ्या लाटेवरून सुद्धा सिद्ध झाले आहे. अनेक कोरोना रुग्णांचे जीव ऑक्सिजन न मिळाल्यामुळे गेले. हे चित्र सर्व जगाने बघितलेले आहे.

अवैध वृक्षतोड, अप्राकृतिक खाद्य, प्राण्यांची हत्या, जैव-विविधता नष्ट करणे, भौतिक संस्कृतीचा हव्यास, उद्योगांचा वाढता प्रसार यामुळे पर्यावरणाची हानी झाली आहे. त्यामुळे मानव एक दिवस स्वतःचे अस्तित्त्व हिरावून बसेल. हे निश्चित आहे. मानवाने कितीही वैज्ञानिक प्रगती केली तरी नैसर्गिक संकटे ही संपूर्ण सजीवांचे अस्तित्त्व नष्ट करू शकते. हे कोरोना महामारीवरून दिसून आले. शेवटी निसर्गापुढे माणूस हतबल झाला आहे. हे एका कोरोना विषाणूने दाखवून दिले आहे.

कोरोनाच्या पहिल्या लाटेमध्ये जेवढी मनुष्यहानी झाली नाही. त्यापेक्षा कित्येक पटीने दुसऱ्या कोरोना लाटेमध्ये झाली आहे. पहिला लाटेपासून आपण कोणताही धडा घेतलेला नाही. युरोपियन देशात मृत्यूचा तांडव बघितला. परंतु त्यापासून भारतीयांनी धडा न घेता पूर्ववत आपले जनजीवन सुरू केले होते. परंतु चार ते पाच महिन्यांमध्ये पुन्हा दुसरी लाट आली मार्च, एप्रिल आणि मे २०२१ मध्ये पहिल्या लाटेतील मृत्यू संख्येच्या जवळपास तिप्पट मृत्यूचे आकडे आले. दुसऱ्या लाटेत आरोग्य सेवा अपुऱ्या पडू लागल्या. औषधांचा काळाबाजार होऊ लागला. ऑक्सिजनची कमतरता इत्यादीमुळे कोरोना महामारीचे उग्र रूप दिसून आले. कोरोनाच्या पहिल्या टाळेबंदी काळात गंगा नदी स्वच्छ व निर्मळ झाली होती. तर दुसऱ्या

कोरोना लाटेत त्याच गंगेत मृत शरीर तरंगत होते. हे भयावह चित्र सर्वांनी बघितलेले आहेत. कारण कोरोनाने मृत पावलेल्या रुग्णाचे अंतिम संस्कार करण्यासाठी स्मशान भूमीत जागा शिल्लक राहिली नव्हती. नातेवाईक सुद्धा जवळ येत नव्हते. अशी परिस्थिती निर्माण झाली होती. असे विरोधाभासी चित्र सुद्धा आपल्याला पहिल्या व दुसऱ्या लाटेच्यावेळी पहावयास मिळाले आहे. यावरून मानवाने भविष्याचा वेध घेऊन मानवी अस्तित्वाचा विचार करणे आवश्यक आहे.

उपाययोजना

१. मानवाने निसर्गाचा आदर करावा. नैसर्गिक जैव-विविधता आणि अन्नसाखळी यात मानवी हस्तक्षेप टाळावा.
२. निसर्गाला उपकारक असाच विकास साधावा. पर्यावरणपूरक मानवी व्यवहार असावा.
३. भौतिक सुखाचा हव्यास टाळून नैसर्गिक परिचलनास उत्तेजन दिल्यास मानवी अस्तित्व अधिक काळ टिकू शकेल.
४. कोरोना महामारीने पुन्हा एकदा मानवास इशारा दिला की, मागे वळ, निसर्गाला तुझा सोबती बनव. नाहीतर तुझे अस्तित्व धोक्यात येणार. त्यामुळे वेळीच सावरणे आवश्यक झाले आहे.
५. अशाश्वत विकास हाच मानवी अस्तित्वाचा कर्दनकाळ ठरेल. त्यामुळे शाश्वत विकासाची कास धरली पाहिजे.
६. केवळ तात्त्विक चर्चा न करता पर्यावरणासाठी ठोस कृती केली पाहिजे. यासाठी कठोरत कठोर असे कायदे बनविले पाहिजे.
७. केवळ पर्यावरण दिवस साजरे केल्याने आणि बातमीत फोटो छापून पर्यावरण संरक्षण होणार नाही. तर पर्यावरण संरक्षणाची प्रत्येक व्यक्तीने जबाबदारी स्वीकारली पाहिजे. तशी कार्ययोजना शासकीय स्तरावर तयार केली गेली पाहिजे.
८. विकास निधी हा शिक्षण, आरोग्य आणि पर्यावरणावर अधिक खर्च करण्याची वेळ आलेली आहे. ही काळाची गरज राज्यकर्त्यांनी समजून घेतली पाहिजे.
९. जंगलतोड थांबविणे, नागरीकरण थांबविणे, पर्यावरणपूरक शेती करणे, भौतिक सुखाचा हव्यास टाळणे, पर्यावरण संतुलन राखणे, जैव-विविधता टिकविणे यावर प्रत्यक्ष कृती आराखडा तयार करून त्याचे पालन करण्यास लोकांना भाग पाडले पाहिजे.
१०. तरूण वर्गाने समोर येऊन पर्यावरण बचाव मोहीम राबविण्याची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष

आज संपूर्ण जग या स्थितीमध्ये आहे की, अन्न, वस्त्र आणि निवारा ह्या जशा आवश्यक गरजा आहेत. त्याच प्रमाणे पर्यावरण सुरक्षित ठेवणे आणि जैव-विविधतेचे संरक्षण करणे हे सुद्धा आवश्यक झाले आहे. अवेळी येणारा पाऊस, महापूर, चक्रीवादळे, जागतिक तापमान वाढ, भूस्खलन, दुष्काळ, महामारी अशी संकटे मानवाने ओढवून घेतलेली आहेत. यात शंका नाही. आताही संपूर्ण जगाने पर्यावरण संतुलनाबद्दल गंभीर विचार केला नाही तर, पुढे भविष्यात येणाऱ्या समस्या व संकटे याहीपेक्षा भयानक राहतील. तेव्हा मनुष्याचे ज्ञान, तांत्रिक विकास शून्यवत होऊन फक्त होणारे नुकसान तो उघड्या डोळ्याने

बघेल. मात्र तेव्हा वेळ निघून गेलेली असेल. म्हणून याच क्षणापासून पर्यावरण बचाव मोहीम सर्व देशांनी राबविणे ही आता काळाची गरज ठरली आहे. यासाठी तरूण वर्गाने समोर येऊन पर्यावरण बचाव मोहीम राबविण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भग्रंथ/ई-स्रोत

१. लोकमत वर्तमानपत्र दिनांक, २६ मार्च, २०२०
२. लोकसत्ता वर्तमानपत्र दिनांक, १० एप्रिल, २०२०
३. महाराष्ट्र शासन, आरोग्य विभाग, मुंबई. माहिती पत्रक
४. <http://www.dainikaikya.com/newsdetails?NewsId=5476508791481455039>
accessed on 06/09/2021
५. <https://www.divyahimachal.com//06/2021growing-environmental-dignity-in-the-corona-era/>, accessed on 06/09/2021
६. <https://hindi.news.18com/blogs/girish-upadhyay/world-environment-day-corona-period-showed-two-faces-of-the-environment-.3610981.html>, accessed on 06/09/2021
७. <https://www.hastakshep.com/opinion/op-ed/global-lockdown-and-environment/cid.3274061htm>, accessed on 06/09/2021
८. <https://www.amarujala.com/columns/blog/coronavirus-in-india-lockdown-positive-impact-on-environment>, accessed on 06/09/2021